

Методологічні підходи вивчення психодуховної реальності людини

Я. М. Бугерко

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: ja.buherko@gmail.com

Paper received 11.08.2016; Accepted for publication 20.08.2016.

Анотація. У статті проаналізовано особливості генези наукових знань психодуховної реальності у відповідності з логікою розгортання наукової думки. Показано, що ідея духовності появилася у зв'язку з спробами усвідомити сутність людини, смисл її життя, способи організації буття, проблеми самопізнання і самосвідомості. Розкрито закономірності формування і трактування сутнісного змісту духовності та зміну методологічних підходів пізнання психодуховної реальності людини у докласичний та класичний період розвитку психології.

Ключові слова: раціоналістичний підхід, анімізм, психодуховна реальність, свідомість, духовність.

Вступ. В кожну епоху духовне життя людини пронизане особливими духовними інтуїціями, які задають горизонт та інтенції її розвитку. Антропологічна криза сучасності стала детермінуючим фактором переосмислення екзистенції людини, сутності її життя, пошуку онтологічних засад духовності. Вивчення такого складного і специфічного явища як феномен людської духовності потребує методологічного підходу до аналізу генези наукових знань про психодуховну реальність людини.

Короткий огляд публікацій з теми. Наукові дослідження останньої третини ХХ та початку ХХІ століття характеризуються методологічним переосмисленням системи знань, охопленням усе нових онтологічних «територій» (М. Савчин), спробами проникнути в сакральний вимір буття людини, знайти відповідні адекватні засоби вивчення духовної сфери особистості. Аналіз духовності має традицію давніх моральних, релігійних, художньо-естетичних, філософських, езотеричних концепцій. Історично склались різні трактування духовності. Раціональна філософія і психологія ототожнювала духовність із досвідом свідомої діяльності (включаючи у свідомість всі ментальні і емоційні процеси). Сьогодні це найбільш широко розроблений напрям досліджень, представлений працями І. Д. Беха, М. Й. Боришевського, І. А. Зязюна, В. П. Москальця, Е. О. Помиткіна, В. В. Рибалки, О. В. Шевченко, Ж. М. Юзвак та ін. Представники релігійної спрямованості розуміли духовність у вузькому, власному значенні слова, як досвід сходження людини до Божественного Духу і злиття з Ним. В основі такого трактування духовності лежить переконання, що без взаємодії з Духом як Вищою інстанцією духовне життя людини деградує, перетворюючись в інтелектуальні ігри з діалектичними поняттями. В даний час ці питання активно розробляються в християнсько-орієнтованому підході (роботи Б. С. Братуся, О. І. Климишин, М. В. Савчина, В. І. Слободчикова). Представники глибинної психології підкреслюють специфічність духовності як явища одночасно об'єктивної і суб'єктивної реальності, що породжує суперечність і крайнощі в розумінні її справжньої сутності (дослідження сакральних цінностей в контексті їх глибинної детермінованості в науковій школі Т. С. Яценко).

Сучасний етап досліджень вимагає методологічного підходу до аналізу духовності. Важливим етапом цього є історико-феноменологічне осмислення розуміння психічної та духовної реальності людини, їх

порівняння і співставлення на різних етапах розвитку психологічних знань. А тому **мета статті** – здійснити ретроспективний аналіз духовності в контексті історичного розгортання наукових знань про психодуховну реальність людини.

Матеріали і методи. З метою системного аналізу поняття духовності використано методи теоретико-методологічного аналізу і узагальнення наукових даних з проблеми духовності, системно-структурний аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизацію.

Результати і їх обговорення. Наукове знання – сутнісно раціональне і нормативне. На відміну від нього явище духовності не нормативне – не існує конкретних параметрів, яким відповідало б «еталонне» розуміння людської духовності. Окрім того, особливістю духовності є те, що співвідношення у ній *теоретичного* (метафізичного) і *практичного* вимірів динамічно досить рухливе, оскільки об'єктом і суб'єктом трансформацій у духовному зростанні є *сама людина* з її природними властивостями і створеним штучним світом культури і технічних засобів. Складність дослідження вимагає використання певної методології вивчення зазначеного феномену. Початковим етапом є аналіз розвитку знань про духовність у форматі циклічно-вчинкової перспективи розвитку наукової думки [1]. Застосуємо запропоновану А. В. Фурманом генезу наукового знання для аналізу психологічних уявлень про духовну сферу людини. Відразу зауважимо, що логіка розвитку психологічних знань співпадає із загальною тенденцією поетапного розвитку науки. Тому в періоди глобальних наукових революцій, коли докорінно змінювалися методологічні засади функціонування науки, змінювались і методологічні підходи до пізнання психодуховної реальності людини. Так в період першої наукової революції (класичний період початку формування науки ХVІІ ст.) психологія виступає як наука про свідомість, основний методологічний підхід до пояснення психічної і духовної реальності людини – раціоналістичний (пояснення психічних явищ в межах свідомості, детермінованої зовнішніми причинами). В період другої наукової революції (класичний період розвитку науки ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.) психологія – наука про поведінку, використовує природничо-науковий підхід пояснення психодуховної реальності людини. Однак платою за становлення її експериментальною наукою є елементарський підхід до психіки, який ґрунтується на рефлекторному принципі пояснення психічних явищ і, як наслідок –

зведення всієї духовної реальності людини до психічних явищ. Період третьої наукової революції (кінець XIX – початок XX ст., неklasичний період розвитку науки) – психологія – наука про психіку. Утверджується глибинний підхід аналізу психічної діяльності, характерним є визнання цілісності структури психіки в єдності свідомої і несвідомої сфер, а основним досягненням є відкриття явищ динамічного несвідомого. Постнеklasичний період розвитку науки (остання третина XX ст., четверта наукова революція) – в психології лавиноподібно накопичуються знання духовно-психічного світу особистості, гуманістичний підхід сприяє об’єктивації психодуховної реальності

людини, визнанню екзистенційної, смислоутворюючої причинності людського буття і утверджує синергійне бачення унікального духовного виміру людини і світу [2].

Проаналізуємо детальніше розвиток уявлень про психодуховну реальність людини в класичний період розвитку науки та, враховуючи особливості історичного розвитку психології (наявність ґрунтовних розробок основних психологічних понять античної філософії), виділимо особливості розуміння духовної сфери людини в докласичний період розвитку психології (табл.1).

Таблиця 1. Рефлексивний аналіз розуміння психодуховної реальності людини в докласичний і класичний періоди розвитку психології

Історичні періоди	Предмет психології	Методологічні підходи	Розуміння психічної реальності людини	Визначення духовної реальності людини
Докласичний	Уявлення про душу	Анімістичний	Включення психічної реальності в абсолютну реальність. Надприродна причинність психічних явищ	Синкретична духовна реальність у вигляді «аніми людини»
Класичний XVII ст.	Знання про свідомість	Раціоналістичний	Пояснення психічних явищ в межах свідомості, детермінованої зовнішніми причинами. Ототожнення понять: Дух – свідомість, свідомість – раціональність	Епіфеноменальність психодуховної реальності людини як прояву Світового Духа

Перший, **докласичний період** розвитку психологічної науки характеризується відсутністю розмежувань психічної і духовної реальності. В цей період відбулось відкриття людиною спонтанної роботи духу у вигляді так званого «магічного підходу» – наївної спроби людини розглядати незрозумілі душевні явища з позиції надприродних детермінацій. Основний методологічний підхід такого визначення – **анімістичний**. Синкретична духовна реальність у вигляді «аніми людини» пояснювалася магічними, в тому числі і демонічними, причинами. Визнавався і вплив на неї такими ж засобами. Даний світогляд передбачав, що магічне слово і діяство може закликати в життя людини могутні сили, поводитися з якими потрібно вкрай обережно. Дослідження В. А. Роменця показали, що саме в цей час з’являються такі перші форми психологічної практики як фаталізм і магія, у яких теоретичне знання і повсякденне життя синкретично поєднані [3].

В анімізмі природа і дух залишалися недиференційованими. Причини душевних явищ пояснювалися з позиції надприродних магічних спрочинень: зовнішнім добрим чи злим впливом вищих істот, богів, духів, демонів; надприродних сил космосу; магією людей, які мають відносини із зовнішніми силами, духами (чаклуни, шамани жерці). Визнання зовнішньої детермінації душевних явищ сприяло активному вивченню не лише соматичних, а й психічних методів впливу на людину і використанню (здебільшого не усвідомлено) явищ навіювання, сугестії.

Важливим відкриттям античності було введення в центр проблематики досліджень поняття душі – нематеріальної, безсмертної, вічно існуючої сутнісної основи людини, яка вирізняє останню від будь-якої іншої істоти. Структура людської душі давньогрецькими вченими розглядалась як четвертинне утворення: «Душа ... наша складається з четвірки: її

складають розум, знання, думка, відчуття, від яких походить всяке мистецтво і всяка наука і завдяки яким ми розумні істоти» [4, с. 437]. Аналіз складових душевного життя людини у працях давньогрецьких вчених показує, що відмінності наявні, в основному, у термінологічних визначеностях понять. Так, перша складова – в Аристотеля це теоретичний розум, у Сократа – істинне, правильне знання, у Платона – ідея. Орієнтація на знання як вищу цінність визначає «античний» тип духовності людини.

В структурі людської душі Аристотель виділяє розумову (споглядальний, теоретичний розум та розмірковуючий, практичний розум) і чуттєву (афективну, ірраціональну) її частини. Теоретичний розум споглядає вічні істини і благо, практичний – облагороджує пристрасну частину душі, яка, власне, і визначає рух душі. Таким чином, практичний розум, що відрізняється від споглядального своєю спрямованістю до мети, керує душею. Згідно цих поглядів, розумова душа – це активний інтелект, який дано ззовні, він трансцендентний по відношенню до чуттєвого в людині і є духовним початком, завдяки якому людина володіє можливістю вдосконалювати себе.

Другою оболонкою буття, в якому людина сама себе створює є чесноти, добродійності. Найдосконаліша з них – розсудливість, або практична мудрість, завдяки якій людина може звільнитися від пристрасностей. Випробовуючи себе в цій чесноті і приводячи себе у відповідність з найбільш благородною частиною («торкаючись пальцем» божественного) людина здатна набувати духовності [5]. Міркування Аристотеля про збільшення міри духовності людини завдяки прагненню до єдності ірраціональної і розумової душі співзвучні сучасним уявленням глибинної психології про антиномічну єдність свідомого і несвідомого у психіці людини.

Духовне життя античними вченими пов'язувалося із прагненням душі до споглядання істини і блага і реалізовувалося через таку здатність душі як думка. Думка людини є провідником між чуттєвим та надчуттєвим і лише з її допомогою людина потрапляє в справжній світ – духовний. Саме духовний світ (на відміну від інших світів – чуттєвого і ідеального) є суто людський світ, який визначає, осмислює та організує всю людську особистість.

Якщо в античній психології предметом рефлексії були зв'язки людини з природою, то на **другому етапі** розвитку психологічних знань на перший план виходить взаємозв'язок іншого роду – людини з вищими світами. Культурною домінантою еволюції психологічного знання того часу була релігія. Теологічний принцип, який відкривав в людині вселюдське, показав спорідненість людської душі з духовними основами Всесвіту. Водночас він містив глибинне підґрунтя в розумінні сутності людини як особливого замкнутого світу, мікрокосму, всередині якого борються сили добра і зла, духа і плоті, розуму і чуттєвості.

Формування уявлень про феномен людської духовності в тогочасній науці відбувається, з одного боку, на тлі все більшого поділу сфер духу і душі, а з іншого – на тлі відкриття феномена особистості, яке носить теологічний характер. Сфери духу і душі все більш розділяються при одночасному встановленні між ними суворої ієрархії. При цьому всі антропні характеристики залишаються на боці «душевного», тоді як Дух в якості абсолютного початку співвідноситься з космічним Творцем. У такому розумінні духу і душі духовність людини експлікується як момент оживлення душі духом і одночасно, як постійна тяга до вершин буття, а бездуховність сприймається як відмова духу від душі і її замикання на задоволенні потреб свого тіла.

Варто зазначити, що психологічні знання в

зазначений період існують у форматі філософії, а тому є підлеглими її завданням, однак починається формування категорійно-теоретичної та емпіричної психології. Утверджується **раціоналістичний** підхід до пояснення явищ психічної і духовної реальності. Предметом наукового дослідження стає свідомість. Відбувається своєрідне розділення сфер впливу – вивчення душевних явищ стає прерогативою психології, феноменологія духу – філософії.

Основоположник раціоналізму Рене Декарт задав нову парадигму свідомості. Відкриття ним трансцендентної свідомості зробило визначальний вплив на підходи до розуміння духовного. Знаменитий постулат *cogito, ergo sum* – «мислю, отже, існую» [6, с. 23] передбачає наявність самосвідомості, сумнівів, високого призначення «внутрішньої людини», людської особистості та її суб'єктивності. У Декарта істинне суще зважується і вимірюється у вигляді *ego*. Причому *ego* не залежить ні від чого, крім себе, і є осередком всього сущого. Мислення як суб'єктивно пережитий і усвідомлений процес та його чиста логічна форма – думка, знову виявляються піднятими до висоти прототипу, взірця та критерія істинності всякого духовного буття і всякої духовної форми. А тому детермінуючими початками людської духовності стають апріорно притаманні природі людини раціональність, розумність і правильність мислення. Окрім того розуміння духовного полягало в послідовному застосуванні інтуїції як розумового угледіння первинних, глибоких і основоположних духовних принципів і цінностей, а також дедукції, за допомогою якої досягається те, що з необхідністю виводиться із вже отриманих духовних ідей.

Таким чином, розуміння внутрішнього духовного світу людини на другому логіко-історичному етапі розвитку психології можна представити у вигляді четвертинної мислешхеми (рис. 1).

Рис. 1. Ступені осягнення внутрішнього духовного світу людини

Міркування про природу власного «я» приводять вчених середньовіччя до думки про існування абсолютно нескінченної реальності та висновку про скінченність і недосконалість «я» людини: «Коли я повертаю вістря своєї думки на самого себе, я не тільки розумію, що я недосконала річ, залежна від когось іншого, – річ, яка безмежно прагне до все більшого і більшого, тобто до кращого, – але і розумію, що той, від кого я залежний, містить у собі цю більшість ... актуально, як щось нескінченне, і тому він – Бог» [6, с. 43]. Таким чином, підносячи

свій дух до споглядання божественної досконалості з допомогою рефлексії в собі ідеї Бога, людина набуває духовність, що виражає її причетність до Бога, а також сприяє розширенню обмеженого образу людини до актуально нескінченної духовної реальності. Прагнення до осягнення істинного Бога (як духовного регулятива) дозволяє людині набути «духовного достатку і задоволеності» речей «незрівнянно більш цінних», ніж радість від почуттів і задоволеності біологічно доцільних бажань [6, с. 519].

Слід зазначити, що для емпіричної науки психіка

не виступала реальністю матеріального світу, вона завжди залишалася лише екраном, на який проектувався досвід спостережень і наукових досліджень. Свідомість відображала світ, виступаючи «ідеальною» реальністю, яка не належить до світу об'єктивних явищ і процесів. А тому раціоналістичний підхід «психології свідомості» – це спроба пояснити психічні явища виключно в межах свідомості при поступовому витісненні терміну «дух людини», ототожнення духу зі свідомістю, а свідомості з раціональністю.

Висновки.

1. Генеза наукового знання духовної сфери людини пов'язана із загальною тенденцією розвитку науки і зміною методологічних підходів до пізнання психодуховної реальності людини. Кожному з етапів розвитку науки (докласичний, класичний, неокласичний, постнеокласичний) відповідає певний методологічний підхід (анімістичний, раціоналістичний, природничо-науковий, глибинний, гуманістичний).

2. Докласичний період розвитку психологічної науки характеризується відсутністю розмежувань психічної і духовної реальності. Анімістичний підхід передбачав розгляд синкретичної духовної реальності

у вигляді «аніми людини» та пояснення душевних явищ з позиції надприродних детермінацій.

3. Античній науці характерна диференціація уявлень духовного світу людини. Духовність виступає як іманентний атрибут душі людини, а орієнтація на знання як вищу цінність визначає «античний» тип духовності людини.

4. Ретроспективний аналіз осмислення феномену духовності в період становлення класичної науки показує вплив теологічного принципу, який відкрив в людині вселюдське, вказав на спорідненість людської душі з духовними основами Всесвіту. Духовність людини експлікується як момент оживлення душі духом (носієм інтенцій і потенцій вільного світопізнання і самопізнання) і одночасно, як постійна тяга до вершин буття.

5. Раціоналістичний підхід до пояснення психічної і духовної реальності людини передбачає, що мислення, як суб'єктивно пережитий і усвідомлений процес, є критерієм істинності духовного буття, а детермінуючими початками людської духовності є апріорно притаманні природі людини раціональність, розумність і правильність мислення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фурман, А.В. Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчункова перспектива // Психологія і суспільство. – 2013. – № 4. – С. 18–36.
2. Buherko, J. The analyze of the spirituality scientific approaches studying // International Journal of Economics and Society, 2015. V. 1, Is. 2. P. 160–169.
3. Роменець, В.А. Історія психології: Стародавній Світ. Середні віки. Відродження: навч. посіб. – К. : Либідь, 2005. – 916 с.
4. Платон. Кратил [Текст] // Собрание соч. В 4-х тт. / общ. ред. А.Ф. Лосева и др. – М. : Мысль, 1990. – Т.1. – 860 с.
5. Аристотель. Сочинения. В 4-х тт. М.: Изд-во Мысль, 1975. – Т.1. – 474 с.
6. Декарт, Р. Сочинения в 2-х т. [Текст]. – М. : 1989–1994. – Т.2. – 635 с.

REFERENCES

1. Furman A. V. Genesis of the science as a global research program: cycle-act perspective // Psychology and society. – 2013. – № 4. – P. 18–36.
2. Buherko, J. The analyze of the spirituality scientific approaches studying // International Journal of Economics and Society, 2015. V. 1, Is. 2. P. 160–169.
3. Romenets V. A. History of Psychology: Ancient World. Middle Ages. Renaissance. – K.: Lybid, 2005. – 916 p.
4. Platon. Cratylus [text] / Works in 4 volumes. M.: Mysl, 1990. – V1. – 860 p.
5. Aristotle. Works // Works in 4 volumes. M.: Mysl, 1975. – V1. – 474 p.
6. Descartes R. Works in 2 volumes [text]. – M.: Mysl, 1989–1994. – T2. – 635 p.

Methodological Approaches to Human Psychical Spiritual Reality Studying

Buherko J. M.

Abstract. The features of the spirituality phenomenon scientific knowledge development are analyzed in the paper according to the scientific thought deployment logic. It is shown that the idea of the spirituality appeared in connection with attempts to realize the human essence, life meaning, organization being ways, self-knowledge and identity problems. The laws are solved of the formation and interpretation of the spirituality essential content and changing the methodological approaches to the psycho spiritual human reality knowledge in before classical and classical psychology development period.

Keywords: *rationalist approach, psychism, psycho spiritual reality, consciousness, spirituality.*

Методологические подходы изучения психодуховной реальности человека

Я. Н. Бугерко

Аннотация. В статье проанализированы особенности генезиса научных знаний психодуховной реальности в соответствии с логикой развертывания научной мысли. Показано, что идея духовности появилась в связи с попытками осознать сущность человека, смысл его жизни, способы организации бытия, проблемы самопознания и самосознания. Раскрыты закономерности формирования и трактовки сущностного содержания духовности, показаны изменения методологических подходов познания психодуховной реальности человека в доклассический и классический период развития психологии.

Ключевые слова: *рационалистический подход, анимизм, психодуховная реальность, сознание, духовность.*